

ПРОБЛЕМИ ЕТНО- І ГЛОТОГЕНЕЗУ КРИВИЧІВ ТА НОВГОРОДСЬКИХ СЛОВЕНІВ У КОНТЕКСТІ РАННЬОЇ ІСТОРІЇ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ПЛЕМЕН

У статті висвітлюється походження східнослов'янських племен кривичів та новгородських словенів на підставі лінгвістичних, археологічних, історичних, антропологічних, етнографічних та інших свідчень. Комплексне використання сучасних досягнень суспільних наук підтверджує давню гіпотезу вчених про те, що предками зазначених племен були не наддніпр'янські, а західні слов'яни з Південної Балтики.

Ключові слова: ареал, глотогенез, діалектні риси, етногенез, західні слов'яни, комплексний підхід, кривичі, новгородські словени, східні слов'яни.

В історії східнослов'янських союзів племен раннього середньовіччя кривичам і новгородським словенам належить особливе місце. Від самого початку свого буття вони відрізнялися від інших матеріальною і духовною культурою, мовленням, укладом життя, побутом, звичаями і, вірогідно, ментальністю. Чи були вони все ж таки частиною єдиного східнослов'янського етномовного простору, а їхні своєрідні особливості спричинилися переважно географічними чинниками (тобто периферійністю й істотною віддаленістю від східнослов'янського епіцентру — Середньої Наддніпряниці), чи вони, можливо, переселилися на північ Східної Європи з якогось іншого регіону (наприклад, із західного ареалу прабатьківщини слов'ян — з Південної Балтики), — у славістиці впродовж уже двох століть ведеться жвава дискусія, до якої часто домішується й політика.

Звичайно, етно- і глотогенез кривичів та новгородських словенів — це проблема насамперед російської історії, але вона має прямий стосунок і до білорусів та українців. Постійну увагу білоруських дослідників у досить значній історичній ретроспективі привертала полоцькі та смоленські кривичі як етнічна основа формування північно-східного ареалу білоруської народності. Українські ж медієвісти вважали (і, мабуть, вважають) віддалених від праукраїнських земель кривичів та словенів вихідцями з Наддніпряниці та суміжних ареалів, рання історія яких нібито цілком ясна і зрозуміла, через що фактично нею не переймалися й спеціально не досліджували. Проте проблема походження цих племен і взаємини їх із сусідніми етносами дуже важлива й для історії України. Адже від з'ясування реальних історичних зв'язків найпівнічнішої гілки східних слов'ян з норманами й південно-балтійськими слов'янами залежить об'єктивне розв'язання так званої норманської проблеми, а відтак і походження норманських князів, які, вірогідно, наприкінці IX ст. з'явилися в Новгороді, а потім і в Києві, започаткувавши тут династію Рюриковичів.

За традиційними уявленнями, які сформувалися в російській історіографії протягом багатьох десятиліть, східнослов'янський етномовний простір — це історично зумовлена гомогенна єдність, центр якої незмінно містився на Середній Наддніпрянщині (Київ та Київщина), а віддалені від нього верхньонаддніпрянські й північні окраїни сприймаються як типова периферія. Саме з цих позицій більшість дослідників пояснює локальні діалектизми кривичів і новгородських словенів та їхніх предків: на крайній північній периферії давні (деякі ще праслов'янські) мовні особливості нібито законсервувалися й стали периферійними архаїзмами. Це логічно впливає і з поширеного серед лінгвістів переконання, що архаїзми краще зберігаються переважно на мовній периферії, а інновації виникають у центрі мовного простору. Проте мовні факти переконливо свідчать про протилежне й повністю спростовують це необґрунтоване твердження.

Думку про центр мовного простору як ареал виникнення інновацій, як відомо, уперше висловив засновник неолінгвістичного напрямку в мовознавстві італійський лінгвіст, професор Туринського університету Маттео Бартолі ще в 20-х роках минулого століття. Оскільки він мав репутацію серйозного дослідника, його висновок безапеляційно сприйняла більшість філологів та істориків, а цей постулат ще й донині вважається майже аксіомою. Проте останнім часом цей міф почав розвіюватися. Відносно недавно відомий польський лінгвіст Вітольд Маньчак, засумнівавшись у слушності цього загальноприйнятого постулату Бартолі, перевіряв його на значно ширшому матеріалі й дійшов висновку, що італійський мовознавець не мав рації¹.

Помилковість висновку М. Бартолі про локалізацію архаїзмів та інновацій очевидна й на матеріалі східнослов'янських мов. Зокрема, загальновідомо, що українська мова, яка виникла в ареалі східної частини прабатьківщини слов'ян (тобто в центрі східнослов'янського етномовного простору), майже в незмінному вигляді успадкувала з праслов'янської мови значну частину своєї морфологічної структури (особливо в галузі словозміни), тоді як морфології інших східнослов'янських мов (периферійних) зазнали значних змін і перетворень під впливом різних мовних субстратів, контактів з іншими мовами, а відтак — і внаслідок еволюції внутрішніх законів розвитку цих мов. Отже, для об'єктивного висвітлення історії кривичів та новгородських словенів підходить, запропоновані М. Бартолі й широко сприйняті в лінгвістичному середовищі, непродуктивні й неприйнятні.

У зв'язку з цим значний інтерес викликає припущення, що поширилося серед частини дослідників з другої половини XVIII ст., про участь в етно- і глотогенезі слов'ян у північному ареалі Східної Європи західних слов'ян з Південної Балтики. Але цю тезу поки що не вдалося ні переконливо довести, ні аргументовано спростувати.

Можливість генетичного зв'язку предків кривичів та новгородських словенів із західнослов'янським ареалом більшість дослідників відкидають апіорі, бо це руйнує їхню майже аксіоматичну переконаність у монолітності східнослов'янського етномовного простору, через що така можливість вважається катего-

¹ *Mańczak W.* Archaizmy peryferyczne // *Problemy językoznawstwa ogólnego.* — Wrocław, 1996. — S. 178–182; див. також: *Mańczak W.* Rzekoma archaiczność dialektu Kaszubskiego // *Slavia Occidentalis*, 50. — 1993. — S. 105–112; *Mańczak W.* O pochodzeniu i dialekcie Kaszubów. — Gdańsk, 2002. — S. 31; *Mańczak W.* Problème fondamental de la linguistique critères de vérité // *Folia Linguistica Historica.* — 1992. — T. 12. — S. 147–157; *Mańczak W.* Językoznawstwo oparte nie na wierze w niepomyślność autorytetów, ale na statystyce // *Ze wspomnień polskich językoznawców.* — Łask, 2010. — S. 39.

рично неприйнятною: навіть обережні припущення про гетерогенне походження східних слов'ян чомусь сприймаються як непатріотичні, майже як образа чи навіть як ідеологічна диверсія. А де переважають емоції, там не діють жодні аргументи. Потрібні незаперечні й переконливі факти. Мовознавство їх не має, отже, довести або заперечити щось в етно- і глотогенетичних дослідженнях дописемного періоду лише лінгвістичними методами практично неможливо.

Суто лінгвістичні глотогенетичні побудови мають той істотний недолік, що вони не локалізуються в просторі й часі, тобто не дають відповіді на питання: *де саме й коли* відбувалися ті мовні зміни й перетворення, які лінгвісти так переконливо вибудували у відносно хронологічній послідовності.

Локалізацію суспільних процесів і явищ у просторі й часі дають інші суспільні науки — історія, археологія, антропологія, частково етнологія та фольклористика, серед яких особливо багатий фактичний матеріал збирала археологія. Проте й вона має свій недолік: знайдені рештки матеріальних культур «німі», вони не засвідчують, кому саме належали і якими мовами розмовляли племена, представлені різними археологічними культурами. Напрошується цілком логічний висновок: для встановлення об'єктивної історичної істини слід об'єднати зусилля мовознавців та археологів, спільними зусиллями знівелювати недоліки обох наук і вийти на якісно новий рівень наукових пошуків та узагальнень. Але нерозробленість методики археологічних і лінгвістичних, лінгвістичних і антропологічних, археологічних та історичних зіставлень, використання часто суб'єктивних критеріїв для подібних досліджень призвели до того, що давно назріле й нині майже загальне для всіх спеціалістів з проблем слов'янського етно- і глотогенезу прагнення до комплексності досліджень тривалий час залишалися більше побажанням, аніж реальним досягненням².

Необхідність використання в дослідженні етногенезу слов'ян наукових досягнень різних суспільних наук не раз констатували й археологи. Зокрема, М. І. Артамонов визнавав, що «в питаннях походження й стародавньої історії слов'ян ще багато неясного, здогадного, спірного. У цій галузі необхідна тривала наполеглива праця представників різних галузей знання: і мовознавців, і археологів, і істориків, і етнографів, і антропологів. Тільки шляхом допитливих досліджень усієї сукупності наявних даних... можна упоратися з цією складною й важкою, але водночас і дуже важливою проблемою»³.

Після відомої лінгвістичної дискусії 1950 р., яка реабілітувала порівняльно-історичний метод, за півстоліття з'явилася велика кількість праць різного рівня й наукової вартості, в яких серед іншого порушувалися й окремі питання східнослов'янського глотогенезу, зокрема історичної діалектології східнослов'янських мов. Ці дослідження сприяли нагромадженню фактичного матеріалу на фонетичному, граматичному й лексичному рівнях і готували науковий ґрунт для узагальнювальних праць. Зрідка дослідники порушували в них і питання про необхідність комплексного підходу до вивчення етногенетичних проблем.

Від 70-х років ХХ ст. ідея міждисциплінарного синтезу в гуманітарних дослідженнях знаходить розуміння й підтримку в усе ширших колах східнослов'янських, насамперед російських, лінгвістів та істориків. Як слушно відзначив Ф. П. Філін, «завдання історика-мовознавця можуть вважатися виконаними ли-

² *Королюк В. Д.* К исследованию в области этногенеза славян и восточных романцев // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев.— М., 1976.— С. 7–8, 18.

³ *Артамонов М. И.* Происхождение славян.— Ленинград, 1950.— С. 51.

ше тоді, коли розкритий не тільки механізм мовних змін, а й умови, в яких ці зміни відбувалися і якими вони врешті-решт були зумовлені, коли за мовними явищами відкривається історія суспільства, життя минулих поколінь»⁴. А ці завдання у свою чергу зобов'язують дослідника звертатися до різноманітних питань етногенезу східних слов'ян, оскільки «без висвітлення етногенетичного процесу не можна зрозуміти і всебічно охарактеризувати не тільки конкретний хід історії в її далеких глибинах, а й початок історичного життя сучасних народностей і націй»⁵.

Для міждисциплінарного синтезу етногенетичних досліджень нині існують сприятливі умови не лише через достатню базу фактичних даних, а й через те, що філологи, історики, археологи й антропологи на основі своїх матеріалів запропонували оригінальні й цілісні концепції східнослов'янського етно- і глотогенезу, спільні й відмінні особливості яких можуть бути предметом плідних наукових дискусій і сприяти максимальному наближенню до істини.

Використовуючи матеріали різних суспільних наук, слід, проте, пам'ятати, що кожна з них має свій предмет і свої методи дослідження. Тому надійні наукові результати можуть бути досягнуті не механічним поєднанням різнопредметних фактів і висновків, а шляхом їх наукового синтезу, що вимагає чіткої методики й великої обережності.

У деяких історичних та археологічних працях, зокрема з елементами комплексного підходу (В. Б. Вілінбахов, Д. К. Зеленін, В. В. Сєдов, Г. О. Хабургаєв, В. В. Фомін та ін.), своєрідні мовні особливості й специфічні риси матеріальної та духовної культури кривичів і новгородських словенів пов'язуються з відповідними явищами в культурі південнобалтійських слов'ян, а отже, підтримується багатотомова гіпотеза про західнослов'янське походження цих літописних племен або принаймні про певну участь у східнослов'янському етно- і глотогенезі також і західних слов'ян. Протівники такого припущення нарікають на те, що ця «фантастична гіпотеза», яка «не залишила скільки-небудь помітного сліду в науці про слов'янський етногенез», «ще приваблює деяких сучасних істориків»⁶. Проте слід зазначити, що останнім часом вона приваблює не лише істориків, а й філологів⁷. Вірогідною й перспективною вона видається й автору цих рядків. Усвідомлюючи можливість (чи навіть неминучість) звинувачень у тому, що він відроджує нібито стару, фантастичну, хибну, непродуктивну, антинаукову, шкідливу і т. ін. гіпотезу, все ж таки вважаємо, що для її відродження нині є всі підстави. Як сказав знаменитий російський антрополог В. П. Алексєєв, «щоб воскресити старі гіпотези, треба мати для цього вагомі підстави, але коли вони є, відродження старої гіпотези неминуче, проте воскресє вона на новому фундаменті, в новому одязі... свіжих фактів»⁸. Стосовно проблеми етно- і глотогенезу кривичів та новгородських словен такий фундамент створили нові праці з історії, археології, палеогеографії, лінгвістики та інших наукових галузей, які в сукупності дають достатній обсяг фактичного матеріалу для подальшого розгляду й підтвердження чи спростування існуючих гіпотез.

⁴ Філін Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков : Историко-диалектол. очерк.— Ленинград, 1972.— С. 8.

⁵ Третьяков П. Н. Этногенетический процесс и археология // Сов. археология.— 1962.— № 4.— С. 3.

⁶ Філін Ф. П. О происхождении праславянского языка и восточнославянских языков // Вопр. языкознания.— 1980.— № 4.— С. 44.

⁷ Див., зокрема: Склярєнко В. Г. Русь і варяги: Історико-етимол. дослідження.— К., 2006.— 119 с.

⁸ Алексєєв В. П. В поисках предков.— М., 1972.— С. 297.

Пропонована стаття становить фрагмент значно глибшого дослідження, яке з часом має бути опубліковане окремою монографією.

В історіографії проблеми етно- і глотогенезу східних слов'ян привертає увагу насамперед те, що прихильники теорії про історичну гомогенність східнослов'янського етномовного простору чомусь ігнорують (чи не знають?, чи не хочуть знати?) ту загальновідому істину, що східна частина давньої прабатьківщини слов'ян в останній період існування праслов'янської етномовної спільності (середина I тис. н. е.) займала порівняно незначну територію й обмежувалася на заході Карпатами, на півночі — Прип'яттю та Десною, на сході — басейном нижніх течій лівих приток Середнього Дніпра (Сули, Псла та Воркли), на півдні — зоною степів. Освоєння північніших територій Східноєвропейської рівнини відбувалося повільно й нерівномірно.

Міграція слов'янських племен із Середньої Наддніпрянщини (можливо, під натиском сарматів) на північний схід розпочалася з I ст. н. е., і розселилися вони по лівих притоках Дніпра на рідко заселених землях з переважаючим на той час балтійським населенням, зливаючись із балтами й рідше — асимілюючи їх⁹. На рубежі I–II ст. слов'янський вплив поширився на басейни Десни, Сожа та могилівську течію Дніпра, а в II–III ст. слов'яни з'являються і в басейні Верхньої Оки¹⁰.

Розселення слов'янських племен на верхньонаддніпрянських та верхньоокських землях спочатку не внесло докорінних змін у місцеву етномовну ситуацію. Ці племена, як правило, зазнавали асиміляції з боку балтів і, таким чином, поповнювали балтійське населення цього краю. Лише з появою нових міграційних потоків співвідношення слов'ян і балтів поступово стало змінюватися.

На автохтонних балтійських землях балти й слов'яни жили черезсмужно або й змішано, у чому виявилася своєрідність слов'янської колонізації південно-східного балтійського ареалу. Досить тривала (протягом кількох століть) і переважно мирна міграція слов'ян у середовище балтів, їх постійне сусідство на величезних територіях з рухомими межами в тотожних природно-географічних і схожих суспільно-економічних умовах спричинилися до неминучого взаємопроникнення і взаємозбагачення слов'янської та місцевої культур і, без сумніву, до активної ролі балтійського субстрату в слов'янському етно- і глотогенезі в цьому ареалі, тобто до того глибокого й багатогранного вияву балто-слов'янських взаємовпливів, що за умов військово-насильницької колонізації був би неможливий.

У третій чверті I тис. н. е. слов'яни освоїли Верхню Наддніпрянщину і лише наприкінці тисячоліття досягли Чудського та Ладозького озер, проникли в басейн Західної Двіни, на лівобережжя Верхнього Німану й освоїли Волго-Окське межиріччя¹¹. Натомість археологічні матеріали засвідчують, що найдавніше слов'янське населення на півночі Східної Європи з'явилося значно раніше, ніж

⁹ Третьяков П. Н. Раннесредневековые восточнославянские древности.— Ленинград, 1974.— С. 9.

¹⁰ Топоров В. Н., Трубачев О. Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья.— М., 1962.— С. 244, карта 9; Трубачев О. Н. Названия рек Правобережной Украины. Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация.— М., 1968.— С. 270; Никонов В. А. Две волны в топонимии Полесья // Полесье (Лингвистика, археология, топонимика).— М., 1968.— С. 201; Третьяков П. Н. Раннесредневековые восточнославянские древности.— С. 9.

¹¹ Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге.— М.; Ленинград, 1966.— С. 246, 270, 302–305.

переселенці з півдня досягли того ареалу. Адже пам'ятки безперечно слов'янської культури в цьому регіоні фіксуються, починаючи з VI і VII ст. (культури довгих курганів і круглих новгородських сопок), тобто на два століття раніше, ніж елементи слов'янської культури проникли на територію Наддніння та Верхньої Наддніпрянщини¹². Наявність протягом понад два століття між кривичами-словенами і наддніпрянськими слов'янами досить широкої зони, заселеної балтійськими та фіно-угорськими (або змішаними зі слов'янами) племенами, є вагомим свідченням на користь припущення про генетичний зв'язок найдавнішого слов'янського населення північної Русі з південною Балтикою (з приморськими районами сучасної Польщі та Німеччини).

Південно-балтійські слов'янські племена (полаби, пруси, лютичі, ободрити та ін.) чітко виділяються вже з середини I тис. н. е. у північно-західній частині слов'янського ареалу від південного узбережжя Балтійського моря до межиріччя Одеру та Ельби й засвідчені в VI ст. готським істориком Іорданом під назвою *венеди*, що генетично були пов'язані, очевидно, з пшеворською культурою¹³.

Як свідчать археологічні джерела, слов'янські племена розселилися на південному узбережжі Балтійського моря, зокрема й на острові Рюген, не пізніше другої половини VI ст.¹⁴ Жителі цього острова дістали від нього й свою назву, яка в різних історичних джерелах засвідчена варіантами *Rugi, Rugini, Rugiani, Ruiani, Ruani, Runi, Rani, Rutheni*, тобто руги, ругіни, ругіяни, ружани, руяни, рени, рани, рутени¹⁵. У творах німецьких письменників XII ст. Ебона (1151–1152 pp.) та Герборда (1159 р.) руги острова Рюген названі рутенами (*Rutheni*), тобто русами, а сам острів — Рутенією (*Ruthenia*), тобто Русією¹⁶. Вони здавна привертати увагу як мандрівників, так і професійних істориків, оскільки самі природні умови змушували острівне населення бути добрими мореплавцями.

Руги рано заявили про себе своєю активністю (зокрема, нападами на сусідніх прусів), були досить войовничими¹⁷. Як відзначає Й. Херрман, «морські дружинники рюгенських слов'ян або піші раті ободритів наводили жах на жителів Ютландії, данських і шведських островів»¹⁸. Наявність плавучих засобів і зручні морські шляхи створювали для помор'ян сприятливі умови й великі можливості для військових походів, пізнавальних подорожей та налагодження торгівлі з близькими й далекими землями. Не цуралися вони й звичайного в ті часи морського розбою. Цілком логічно припустити, що приморським слов'янам ніщо не заважало вже протягом VI–VII ст. досить швидко не тільки освоїти південні береги Балтійського моря, але й просунутися далеко на схід та північ, принаймні аж до Фінської затоки, відкриваючи для себе нові малолюдні землі з багатою

¹² Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья.— М., 1970.— С. 105; Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. / Отв. Ред. Б. А. Рыбаков.— М., 1982.— С. 58.

¹³ Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья.— С. 64–65, 71; Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян.— М., 1979.— С. 133–142.

¹⁴ Херрман Й. Ободриты, лютичи, руяне // Славяне и скандинавы.— М., 1986.— С. 338.

¹⁵ Склярченко В. Г. Знач. праця.— С. 13.

¹⁶ Докладніше див.: там же.— С. 13–14.

¹⁷ Таку рису вони, найвірогідніше, успадкували від кельтів, які, на думку А. Г. Кузьміна, взяли участь в етнічному формуванні прибалтійських слов'ян. У цьому регіоні кельти перейшли на слов'янську мову, але справили великий вплив на культуру слов'ян. Сама назва *рутени* (руси) на означення ругів походить від назви кельтського племені *rutheni* (Кузьмин А. Г. Об этнической природе варягов (К постановке проблемы) // Вопр. истории.— 1974.— № 11.— С. 66, 81, 83).

¹⁸ Херрман Й. Славяне и норманны в ранней истории Балтийского региона // Славяне и скандинавы.— М., 1986.— С. 8.

природою й спокійним кліматом, а сміливцям — відважитися на переїзд туди для постійного життя.

Завзяті критики ідеї про генетичну спорідненість предків історичних кривичів та новгородських словенів з прибалтійськими західними слов'янами висувають як один з основних аргументів те, що для міграції цих слов'ян аж на такі далекі відстані в невідомі краї не було жодних вагомих причин. На перший погляд нібито це й справді так. Навіть асиміляторський наступ чисельніших, сильніших і досить агресивних германських племен навряд чи змушував цілі слов'янські общини зриватися з предковичних насиджених місць і шукати чи то порятунку від лиха, чи то примарного щастя на далеких і чужих землях. Проте такі причини все ж таки були, і зумовлювалися вони не людською діяльністю, а самою природою — зміною клімату.

Як відзначають дослідники, клімат істотно впливав на життя людей протягом усієї історії розвитку цивілізації. Його зміни в багатьох випадках ставали причиною злету або занепаду культур цілих націй і держав, зокрема й розвитку та загибелі деяких цивілізацій в Африці та на Близькому Сході¹⁹.

Кліматичні катаклізми трагічно позначилися й на історії народів ранньосередньовічної Європи в першій половині I тис. н. е. В історичній літературі західноєвропейських дослідників ця проблема висвітлена досить повно, проте їхні праці радянська історіографія оминала з відомих ідеологічних причин, і лише відносно недавно деякі з них використав В. В. Седов у фундаментальному дослідженні про ранню історію слов'ян²⁰ та в пізніших статтях, опублікованих в історичній періодиці.

За свідченням кліматологів, у перші чотири століття н. е. Середня Європа була квітучим краєм з м'яким і помірно вологим кліматом, сприятливим для сільськогосподарської діяльності²¹. Помітно зростала чисельність населення, підвищувалася культура хліборобства, удосконалювалося ремесло, поживлялися зв'язки з Римською імперією. Проте вже наприкінці IV ст. ситуація стала різко змінюватися. Європу охопило похолодання. На рубежі IV–V ст. великі морози досягли навіть Візантії. Ще холоднішою стала середина V ст. За свідченням деяких писемних джерел, особливо холодні й тривалі зими з лютими морозами були в 441–442 рр. та в 442–443 рр., коли спостерігалися найнижчі температури за останні 2 тис. років.

Через тривалі холоди й надмірну кількість опадів різко зросла зволоженість землі, помітно піднявся рівень води в річках та озерах, затопилися заплавні луки, піднялися ґрунтові води, виникли нові болота, а Балтійське море поглинуло значну частину суходолу. Величезні масиви колись родючої землі стали непридатними для хліборобства.

Таким було й майже все VI ст., протягом якого писемні джерела засвідчили пість незвично холодних зим, коли навіть птахи замерзали на льоту. Часті й по-

¹⁹ Борисенков Е. П., Пасецкий В. М. Тысячелетняя летопись необычайных явлений природы.— М., 1988.— С. 3, 4.

²⁰ Седов В. В. Славяне в древности.— М., 1994.— 344 с.

²¹ Серед наведених В. В. Седовим джерел про кліматичні особливості в Європі в I тис. н. е. найбільш інформативні: Die Slawen in Deutschland. Geschichte und kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neisse vom 6. bis 12. Jahrhundert.— Berlin, 1970; Lamb H. H. Climate: Present, Past and Future.— London; Methuen, 1977.— Vol. 2; Climate and History. Studies in past climatas and their impact on Man.— Cambridge, 1981; Lamb H. H. Climate. History and the modern world.— London; New York, 1982.

тужні зливи спричинилися до великих і тривалих повеней, особливо катастрофічних у 586–590-х роках. Було враження, що настає новий потоп.

Подібна ситуація склалася і в багатьох регіонах Балтійського ареалу, зокрема в північних районах Німеччини та в басейнах Вісли, Одера й Ельби. Особливо постраждала від повеней та перезволоження ґрунтів низовинна Середня Надвіслянщина, заселена переважно слов'янами.

Катастрофічно несприятливі умови для життя й продуктивного господарювання створилися в цьому регіоні не тільки через надмірні опади й руйнівні повені, а й через деякі суспільні чинники. Переселення через кліматичні катаклізми тевтонів та інших германських племен з високорозвиненим ремеслом на інші території, нашествя азіатських орд, крах Римської імперії спричинилися до занепаду ремісничих металургійних та гончарних центрів, що негативно вплинуло на культуру землеробства. Стало не вистачати сільськогосподарського реманенту. Хлібороби не мали своїх ковалів, ювелірів, гончарів, а налагодити виготовлення хоч би найнеобхідніших знарядь праці та побутових виробів у домашніх умовах було неможливо.

Несприятливі кліматичні та суспільні умови для життя й господарювання стали причиною масової міграції населення з цього регіону. Численні поселення, що існували тут за римських часів, перетворилися на суцільні пустки²². Куди саме переселялися прибалтійські слов'яни, достеменно не відомо, і встановити це за наявними історичними, археологічними та іншими джерелами досить складно. Вірогідно, що якась його частина влилася в міграційні потоки так званого великого переселення народів у IV–VII ст. Проте є досить вагомі підстави вважати, що основна маса переселенців із Середньої Вісли та суміжних територій спрямувалася на північний захід. Про це може свідчити відзначена В. В. Седовим за археологічними знахідками поява саме в цей час нового населення в лісовій зоні Східноєвропейської рівнини неподалік від Балтійського моря в ареалі майбутніх Новгородщини та Псковщини²³.

Найпершими переселенцями на нові землі, найвірогідніше, були західні слов'яни (можливо, за деякою участю й інших етнічних груп — західних балтів та частини германців) із Середньої Надвіслянщини. Звідти вони повільно просувалися досить широкою смугою через Мазурський край, середню течію Німана, басейн Неріса — Вілії й далі на північний схід та схід, оминаючи непрохідні лісові масиви в Середньому Надбужжі та Верхній Надніманщині²⁴. Певна частина середньонадвіслянського населення осіла в басейні Неріса — Вілії на землях, зайнятих балтами (можливо, й серед цих переселенців переважали західні балти), проте більшість просунулася далі — аж до Валдайської височини.

²² Характеристику кліматичної ситуації в Європі у середині I тис. н. е. подаємо за працями: Седов В. В. Славяне в древности.— С. 296–298; Седов В. В. Славяне в раннем средневековье.— С. 208–209.

²³ Седов В. В. Славяне в раннем средневековье.— С. 209.

²⁴ Цей маршрут встановили незалежно один від одного В. В. Седов на археологічному матеріалі — картографії знахідок предметів провінційно-римських типів (зокрема, В-подібних рифлених пряжок, дуже поширених у матеріальній культурі середньоевропейського населення) та Ю. Удольф на основі топонімічних матеріалів (див.: Седов В. В. Освоение славянами лесной полосы Русской равнины // Седов В. В. Древнерусская народность : Историко-археол. исслед.— М., 1999.— С. 115; Udolph J. Die Landname der Ostslaven in Lichte der Namenforschung // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.— Wiesbaden, 1981.— Bd 29.— S. 321–336; Udolph J. Kritisches und Antikritisches zur Bedeutung slavischer Gewässernamen für die Ethnogenese der Slaven // Ztschr. für Slavische Philologie.— Heidelberg, 1985.— Bd 45. H. 1.— S. 33–57), що надає цій гіпотезі великого ступеня вірогідності.

На середину I тис. н. е. великі маси середньонадвіслянських переселенців з'явилися в лісовій зоні Східноєвропейської рівнини в басейні р. Великої, Псковського озера, р. Ловаті, південніше від оз. Ільмень та між Псковським озером і середньою течією р. Лути на землях, рідко заселених прибалтійсько-фінськими племенами. Ці племена належали до культури текстильної кераміки, вели збиральницький спосіб господарювання і, найвірогідніше, ховали померлих за обрядом кремації, а її залишки зсипали на рівній ґрунтовій поверхні в спеціальних місцях, позначених каменями. З приходом середньонадвіслянського населення культура текстильної кераміки в цьому ареалі зникає і з'являється нова — культура псковських довгих курганів.

Поховальні пам'ятки надвіслянських слов'ян з можливими домішками інших племен — довгі кургани являли собою невисокі, проте досить довгі (від 10–12 до 100 м і більше) насипи, в різних місцях яких хоронили попіл кремованих померлих. Вважається, що цей обряд виник у переселенців уже на Псковсько-Новгородській землі, а не був принесений з їхньої прабатьківщини, через що в деяких дослідників виникли сумніви щодо належності довгих курганів саме слов'янам. Проте знайдений у них різноманітний інвентар (основна маса кераміки, В-подібні рифлені пряжки тощо) має аналогії в синхронних старожитностях Надвіслянщини та в середньоевропейських матеріалах, тобто там, звідки прибули ці племена.

«Відносячи культуру псковських довгих курганів до слов'янського етносу, слід мати на увазі, що в складі населення, яке залишило ці пам'ятки, були не лише слов'яни, а й балти, котрі прийшли разом з ними, а також місцеві прибалтійські фіни. На перших порах населення культури псковських довгих курганів було етнічно строкатим, але слов'янський етнічний компонент виявився активнішим і зрештою неслов'янські елементи були слов'янізовані...»²⁵.

Звертають на себе увагу топографічні особливості місцевостей розселення середньоевропейських прибульців на нових землях: маючи негативний досвід життя на заливних низинах, найперші поселенці будували житла й споруджували довгі кургани на віддалених від води сухих, високих ділянках, недосяжних для повеней. Проте повені вже їх майже не турбували. Як відомо з палеогеографічних досліджень, наприкінці VI — на початку VII ст. у Європі, зокрема й на півночі Східноєвропейської рівнини, настало потепління. Середньорічні температури повітря значно підвищилися, кількість опадів зменшилася до комфортної норми, знизилися рівні озер та річок, ґрунти стали сухішими й придатнішими для землеробства.

Живучи в лісовому Псковсько-Ільменському регіоні, хліборобське населення мусило готувати землю для сільськогосподарських робіт підсічно-вогняним способом, тобто випалюванням дерев на значних площах. Додатком до сільського господарювання було полювання та рибальство, збирання дарів лісу тощо²⁶.

Слов'янські й слов'янізовані племена культури довгих курганів стали етнічними предками історичних кривичів. Як припускає В. В. Седов, кривичами первісно могло називатися одне з етноплемінних утворень праслов'янського періоду,

²⁵ Седов В. В. Славяне в раннем Средневековье.— С. 215.

²⁶ Наведені відомості про міграцію західнослов'янського населення на північ Східної Європи подаємо переважно за працями: Седов В. В. Славяне в древности.— С. 296–304; Седов В. В. Славяне в раннем Средневековье.— С. 208–216, 240–242; Седов В. В. Древнерусская народность...— С. 113–127, 158–165.

які осіли на ільменсько-псковській землі, а етнонім *кривичі*, на думку дослідників, походить від імені ватажка Крива²⁷.

На рубежі VII і VIII ст. частина псковських кривичів, очевидно, під натиском ільменських словенів, які зайняли значну територію кривицького ареалу, просунулися на південь — у північні райони Полоцького Наддвіння та Смоленської Наддніпряниці. Їхні довгі кургани дещо відрізняються від аналогічних псковських через те, що в етнології слов'янського населення Псковщини та Полоцько-Смоленського регіону взяли участь різні неслов'янські етноси. Тому полоцько-смоленські кривичі виділяються в окрему етнографічну групу східних слов'ян²⁸. Проте чіткої межі між псковськими й смоленсько-полоцькими землями тривалий час не було. Пасмо ізоглос, яке розмежувало південнопсковські говірки та північно-східний діалект білоруської мови, сформувалося аж у період Великого князівства Литовського²⁹.

Шукати щастя на нових землях через несприятливі кліматичні умови були змушені й західні слов'яни південного узбережжя Балтики. Маючи досить розвинену морську інфраструктуру, вони, на відміну від середньонадвіслянських слов'ян, приблизно в той самий час (наприкінці IV ст.) прибули в Ладозький край найлегшим, найзручнішим, найкоротшим і найекономічнішим морським шляхом. До того ж доступ з моря до Ладозького озера тоді був досить простим, бо воно сприймалося як продовження Фінської затоки, з якою його з'єднувала в декілька разів ширша від нинішньої р. Нева³⁰.

Найхарактерніша особливість матеріальної культури південнобалтійських слов'ян у північному ареалі Східної Європи — це поховальні круглі сопки різної величини й діаметру, які сконцентровані переважно в басейні озера Ільмень (понад 70 %) та на прилеглих землях у верхів'ях річок Луги, Плоси, у басейні Мологи. Нечисленні сопки трапляються також у басейні річок Великої та Західної Двіни³¹. Саме в цих місцях зосереджені найкращі, найродючіші, а тому й найпривабливіші для орного хліборобства землі. Знайдені наральники в найдавніших культурних шарах Старої Ладogi та Новгородa не залишають сумнівів у тому, що основним заняттям населення культури круглих сопок було землеробство, а кістковий матеріал із сопок засвідчує й наявність у них домашнього тваринництва. Це населення стало основою літописно засвідчених ільменських, або новгородських, словенів.

Зв'язок найдавнішого слов'янського населення Новгородської землі з південнобалтійськими слов'янами підтверджується численними етнографічними та лінгвістичними матеріалами, що їх зібрали дослідники впродовж багатьох десятиліть.

Як засвідчують археологічні розкопки, західнослов'янські прибульці з південного узбережжя Балтійського моря, пам'ятаючи свої поневіряння через над-

²⁷ Седов В. В. Древнерусская народность...— С. 127.

²⁸ Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья.— С. 92–104; Седов В. В. Длинные курганы кривичей // Археология СССР. Свод археологических источников.— М., 1974.— С. 32; Седов В. В. Славяне в раннем Средневековье.— С. 228–230; Седов В. В. Древнерусская народность...— С. 140–143.

²⁹ Аванесов Р. И. Очерки русской диалектологии.— М., 1949.— С. 230–234; Образование севернорусского наречия и среднерусских говоров.— М., 1970.— С. 445–452.

³⁰ Вилинбахов В. Б. Балтийские славяне и Русь // Slavia Occidentalis.— 1962.— Т. 22.— С. 273–274; див. також: Иностранцев А. А. Доисторический человек каменного века побережья Ладозского озера.— СПб., 1882.— С. 239; Нежиховский Р. А. Река Нева.— Ленинград, 1977.— С. 26–27.

³¹ Седов В. В. Славяне в раннем Средневековье.— С. 237.

мірні зливи й часті повені на своїй батьківщині, у нових умовах осідали, як і предки кривичів, на височинних місцях, віддалених від потенційно небезпечних рік та водоймищ, але в плануванні своїх поселень дотримувалися звичайної західнослов'янської («венедської») традиції: селище будувалося за принципом кружалка, тобто в центрі села містилася незабудована площа, навколо якої у формі підкови — хати одна повз одну фасадами до площі, але під'їзди до них були ззаду. Отже, проїзної дороги через площу не було. Посеред неї могло височіти старе гіллясте дерево або декілька дерев, під які селяни сходилися на збори³². Саме такий тип забудови селищ був характерний для східної (слов'янської) частини м. Мекленбурга та для слов'янських селищ по р. Лабі³³. Вельми показовим є й те, що в ранніх шарах археологічного Новгороду знайдено кераміку, яка має аналогію також лише в Мекленбурзі. Проте звідти було завезено не готовий посуд, а лише традиції й технологію його виготовлення, бо, як переконливо довела Г. П. Смирнова, найдавніша новгородська кераміка виготовлена з місцевої глини³⁴.

На рубежі VII–VIII ст. у зв'язку з появою Балтійсько-Волзького торговельного шляху виникло м. Ладога й відразу ж стало центром високорозвиненої культури, «започаткованої десь в іншому місці й штучно перенесеної на береги Волхова»³⁵. У найдавніших житлових комплексах цього міста серед усього іншого археологи знайшли численні зразки посуду біконічної форми з більшим чи меншим заломом плічок, а також кераміку з різноманітними варіаціями штампованого орнаменту. Ці типи керамічного посуду аналогічні відповідним ранньослов'янським знахідкам середини I тисячоліття н. е. на території західних слов'ян між Віслою, Одером та Ельбою³⁶.

У стародавніх житлових комплексах Північної Русі, в курганах та інших могильниках знайдено багато побутово-ужиткових речей (ножів, орнаментованих рогових гребенів, гребінців, кістяних виробів, деякі сільськогосподарські знаряддя праці тощо), які мають прямі аналогії з археологічними матеріалами на землях західних слов'ян. Пояснювати це тільки торговельними зв'язками південнобалтійських слов'ян з ладозько-ільменським регіоном недостатньо, бо побутові предмети не тільки завозили в цей регіон у процесі торгівлі, а й виготовляли на місці, про що свідчать знайдені в Старій Ладозі заготовки для гребенів³⁷. Як відзначав С. О. Гедеонов, «західнослов'янським началом проникнуте все домашнє новгородське життя. Новгородські місцевості мають західні назви: Волоотово, Пруська вулиця, Боркова, Біскупля, Іворова... Характер новгородської вольниці й торговельної знаті той самий, що й поморський; характер віча..., вічового устрою й вічового ступеню подібний до деталей; однакова будова й князівського двору»³⁸.

³² Вилинбахов В. Б. Балтийские славяне и Русь.— С. 259.

³³ Зеленин Д. К. О происхождении северновеликорусов Великого Новгорода // Докл. и сообщ. Ин-та языкознания АН СССР.— М., 1954.— № 6.— С. 77. *Niederle L. Život starých Slovanů.*— Praha, 1921.— Díl. 3. Sv. 1.— S. 190.

³⁴ Смирнова Г. П. О трех группах новгородской керамики X — начала XI веков // Крат. сообщ. Ин-та археологии АН СССР.— М., 1974.— Вып. 139.— С. 17–22.

³⁵ Вилинбахов В. Б. Балтийские славяне и Русь.— С. 279; Равдоникас В. И. Старая Ладога // Сов. археология.— 1949.— Т. 11.— С. 6; Равдоникас В. И. Древнейшая Ладога в свете археологических исследований 1938–1950 гг. // Крат. сообщ. Ин-та истории матер. культуры.— 1951.— Т. 41.— С. 343.

³⁶ Вилинбахов В. Б. Балтийские славяне и Русь.— С. 263.

³⁷ Там же.— С. 264–265.

³⁸ Гедеонов С. А. Варяги и Русь.— М., 2004.— С. 259, 260.

Археологічні та історичні свідчення про істотну участь західних слов'ян з Південної Балтики в етно- і глотогенезі кривичів та льменських словенів повністю підтверджуються й лінгвістичними матеріалами.

Значний шар лексики та деякі фонетичні риси західнослов'янського походження в давньоруських писемних пам'ятках XI–XII ст. («Повчання Володимира Мономаха», «Слові Данила Заточника», «Слові о полку Ігоревім»), у Лаврентіївському, Троїцькому Іпатіївському та Новгородському літописах) виділив ще в другій половині XIX ст. відомий російський історик і філолог С. О. Геденов. На його думку, давньорусько-західнослов'янські лексичні паралелі та інші особливості свідчать про ранні тісні контакти Русі (насамперед північної) із західними слов'янами³⁹. Через півстоліття після нього історик М. М. Петровський, досліджуючи Перший новгородський літопис, відзначив і виділив деякі фонетичні, синтаксичні та лексичні «новгородизми», які «так чи інакше можуть бути зближені із західнослов'янськими лінгвістичними особливостями»⁴⁰: *сторovýй* «здоровий», *нѣлза*, *подъвегли*, *чоломъ*, *обрина* і под., деякі топоніми, власні імена *Варфоломей*, *Микула*, *Ян*, *Матей*, *Домаш* і демінутивні на *-ята* і *-хно*: *Петрята*, *Гюррята*, *Смехно*, *Прохно*, *Жирохно* та ін. Проте найдостовірніший фактичний матеріал про давній новгородський діалект дали відкриті пізніше численні новгородські берестяні грамоти. На основі їх усебічного аналізу, а також інших писемних пам'яток та сучасних діалектологічних даних А. А. Залізняка реконструював найхарактерніші особливості цього діалекту⁴¹.

Унікальна наукова цінність новгородських берестяних грамот полягає в тому, що вони засвідчили живу народну мову XI–XII та пізніших століть. Її діалектні особливості найкраще відображені не в пізніх, а в найдавніших грамотах, що може свідчити про наявність тих діалектизмів ще в мові найранішого слов'янського населення на півночі Східної Європи.

Серед діалектних рис ранніх берестяних грамот XI–XII ст. привертають увагу насамперед ті, що не засвідчені в будь-яких інших східнослов'янських говорах і єднають ці риси із західнослов'янським мовним ареалом:

1. Повна відсутність так званої другої палаталізації приголосних (зміни *г*, *к*, *х* на *(д)з'*, *ц'*, *с'* типу *(з)вѣздѣкъ* «звїздки», *хѣръ* «сірий», *хѣри* «сірі», *кѣль* «цїлий», *кѣль* «цїлі») у берестяних грамотах XI–XII ст. Цілком очевидно, що предки кривичів відділилися від основного праслов'янського етномовного ареалу ще до цієї палаталізації. Оскільки, на думку дослідників, вона завершилася не пізніше середини I тис. н. е.⁴², можна констатувати, що південнобалтійські слов'яни могли з'явитися в Прильменському регіоні принаймні вже в другій половині IV ст., що збігається з часом появи там перших довгих курганів.

2. Відсутність ефекту другої палаталізації в сполученнях **gv*, **kv* перед голосними переднього ряду *ѣ*, *і*, *ь* (*звѣзда* «звїзда», *квѣт* «цвіт» та ін.).

3. Збереження фонем *х* в основі *вѣх-* (*вѣхо* «все», *вѣхого*, *вѣхѣ*, *вѣхѣмъ*, *кѣ вѣхемо вамо*), в якій не виявилася дія так званої третьої палаталізації приголос-

³⁹ Там же.— С. 237–265.

⁴⁰ Петровский Н. М. О новгородских словенях // Извест. отд. рус. яз. и словесности Рос. акад. наук. 1920 г.— Пг., 1922.— Т. 25.— С. 370–384.

⁴¹ Зализняк А. А. Древненовгородский диалект.— 2-е изд., перераб.— М., 2004.— 869 с.

⁴² Т. Лер-Сплавінський вважав, що друга палаталізація приголосних відбувалася в II–IV ст. (*Lehr-Splawinski T. Próba datowania tzw. II palatalizacji w języku prasłowiańskim // Studia z filologii polskiej i słowiańskiej.— Warszawa, 1955.— Т. 1.— S. 382*), а Ф. П. Філін відносив її до III–V ст. (*Филин Ф. П. Образование языка восточных славян.— М.; Ленинград, 1962.— С. 106*).

них. Цю особливість дослідники також пов'язують із західнослов'янськими говорами⁴³.

4. Збереження, як і в західнослов'янських мовах, проривного елемента в праслов'янських сполученнях *dl, *tl у вигляді гл, кл: *жерегло, жагло, мочигло* «болото», *клещ* «лящ», яке має прямі відповідники в західнослов'янських мовах (п. діал. *kleszcz*, нлуж. *klešč*, ч. *dlešec, dlešt'* тощо).

5. Збіг приголосних ц і ч (цокання) і (меншою мірою) ч і ц (чокання): *хоцоу, лоуцьшаго, ко цюди, цьто, цетьри, бес пецали; сорок лисичь, заволочкое* і т. ін. Крім цього, в північнокривичьких говорах розвинулося також змішування з' — ж' та с' — ш'. Воно відображене лише в кількох берестяних грамотах (*здуци* «чекаючи», *ризи* «рижий», *мезень* «межень») ⁴⁴, але широко засвідчене в псковських пам'ятках XII–XIII ст.: *вразду, здати, зелание, горсее, когоздо, пригвоздєнь, прилѣзно, оукрасение, усопсая, покази, васими, неоутесима, показеть; искушьна, въжлюблєнии, донєши, вєшь дєнь, вшю силу, звожди, осталошь, помажати, въ ужашє, телєшьня* і т. ін.

6. Переважання в ранніх берестяних грамотах XI — початку XII ст. західнослов'янського закінчення *-ови* в давальному відмінку однини власних імен і термінів спорідненості типу *мужеви, Михалеви* і т. ін.

Розглянувши ці та деякі інші діалектні особливості, відображені в новгородських берестяних грамотах та в інших пам'ятках, А. А. Залізник виділив в окрему («північну, точніше, північно-західну») групу діалектів, яка «включає польський, північнолехітські, лужицькі та північнокривичький. При цьому північнокривичький діалект у низці відношень виявляється найархаїчнішим представником усієї групи (що пов'язано з раннім відривом його носіїв від споріднених племен)» ⁴⁵.

Про походження кривичів від західних слов'ян свідчить і гідронімія. Як встановила Г. П. Смолицька, у російських народних говірках у басейнах річок Оки та Мокші, на Верхній Наддніпрянщині тощо відомі великі словотвірні гнізда гідронімів від коренів *сит-*, *трост-* і *рогоз-*: річки *Ситенка, Ситинка, Ситка, Ситовка, Ситниця*, оз. *Ситное* та ін.; *Тросенка, Тросянка, Трасна, Тросна, Тростянка, Тростєнка* та ін.; *Рогозна, Рогожня, Рогосна, Рогожа (Рогожка)* і т. ін. Як виявилось, майже тотожні гідроніми фіксуються на правобережжі переважно середньої та нижньої течії Вісли: *Sitanka, Sietnica, Sietniczanka, Sitnica, Sitno* і т. ін.; *Trzciana, Trzcинica, Trzcianka, Trzcieniec, Trzcianek* і т. ін.; річки *Rogoźna*, оз. *Rogozińskie, Rogoźne, Rogoźnik, Rogoźniczek* і т. ін. ⁴⁶ Як відзначає дослідниця, до лінгвістичної інформації, яку дає гідронімія і топонімія, доцільно залучати також географічні терміни на позначення водних об'єктів, форми рельєфу тощо й лексику з господарської діяльності. Зокрема, лише в ареалі найбільшої концентрації псковських довгих курганів, тобто в місцях, найраніше заселених слов'янами, засвідчено досить поширений термін з коренем *тереб-* від *терєбить* на позначення певного способу розчищення лісу під оранку або під

⁴³ Залізник А. А. Древненовгородский диалект и проблемы диалектного членения позднего праславянского языка // Славянское языкознание. X Междунар. съезд славистов : Докл. сов. делегации. — М., 1988. — С. 166.

⁴⁴ Залізник А. А. Древненовгородский диалект. — С. 48, 52.

⁴⁵ Залізник А. А. Древненовгородский диалект и проблемы диалектного членения... — С. 176.

⁴⁶ Смолицькая Г. П. Некоторые лексические ареалы (по данным гидронимии) // Вопросы исторической лексикологии и лексикографии восточнославянских языков. — М., 1974. — С. 173–176.

житло. Ця сама лексика характерна й для Середньої та Верхньої Надвіслянщини, а також засвідчена в Чехії та Словаччині ⁴⁷.

Деякі новгородсько-псковсько-польські паралелі в гідронімії басейнів Ільменського та Псковського озер відзначила Р. А. Агеева. Зокрема, вона встановила, що гідроніми типу оз. *Вельго* на Псковщині й подібні назви в сусідніх ареалах можна зіставити з численними гідронімами басейну Вісли: р. *Wielga*, болото *Wielgi Rów*, оз. *Wielgie Gluche* та ін., утвореними від прикметника *wielgi*, уживаного в польській мові паралельно з *wielki* «великий» ⁴⁸.

Вагомий внесок у дослідження племінних діалектів північного ареалу Східної Європи зробив С. Л. Ніколаєв ⁴⁹. Усупереч багатьом прихильникам погляду на своєрідні фонетичні риси кривицького діалекту як на релікти периферійних праслов'янських мовних особливостей, законсервованих в окраїнному північному ареалі, він наголошує на тому, що ці риси «об'єднують кривицькі діалекти з лехітськими й протиставляють їх усім іншим східнослов'янським. Ці риси жодним чином не можуть бути розцінені як «периферійні архаїзми» східнослов'янського континууму, а, навпаки, повинні вважатися пережитками того стану, коли кривицький племінний діалект, ще не увійшовши в близький контакт з іншими майбутніми східнослов'янськими племінними діалектами й не зачеплений спільнослов'янськими конвергентними процесами, являв собою особливий пізньопраслов'янський діалект, який разом з північними західнослов'янськими діалектами входив у єдиний лінгвогеографічний ареал» ⁵⁰.

Як відомо, полоцькі та смоленські кривичі стали основою північно-східного ареалу білоруського етносу, а кривицькі діалектні риси були істотною частиною визначальних особливостей раннього північно-східного діалекту білоруської мови. За визнанням Р. І. Аванесова, «полоцько-вітебська північ Білорусі в минулому була тісно пов'язана з Псковським і Новгородським краєм», а «північно-східний (полоцько-вітебський) діалект білоруської мови і смоленський діалект становили єдине ціле білоруського північно-східного типу. Цей діалект з невеликими місцевими варіантами був поширений на всій великій Смоленській і Полоцькій землях» ⁵¹.

Пізніше суто кривицькі риси в північно-східному діалекті білоруської мови поступово нівелювалися. Нині лише на обмеженій території північної Білорусі (на північ і південний захід від Вітебська) виділяються говірки з рисами, характерними й для псковських говірок російської мови, проте за низкою істотних рис північно-східний діалект білоруської мови зближується зі смоленським діалектом, який у зв'язку з певними історичними умовами увійшов до складу російської мови ⁵².

Нівеляція діалектних рис давніх кривицьких діалектів і розподіл їхніх ареалів між різними східнослов'янськими мовами значною мірою затемнили їх первісну історію. Але їхнє західнослов'янське походження, встановлюване за

⁴⁷ Там же.— С. 178.

⁴⁸ Агеева Р. А. Гидронимия Русского Северо-Запада как источник культурно-исторической информации.— М., 1989.— С. 158–159.

⁴⁹ Николаев С. Л. Следы особенностей восточнославянских племенных диалектов в современных великорусских говорах. 1. Кривичи // Балто-славянские исследования. 1986.— М., 1988.— С. 115–154; 1987.— М., 1988.— С. 115–154; Николаев С. Л. К истории племенного диалекта кривичей // Сов. славяноведение.— 1990.— № 4.— С. 53–63.

⁵⁰ Николаев С. Л. К истории племенного диалекта кривичей.— С. 62.

⁵¹ Аванесаў Р. І. Групоўка дыялектаў беларускай мовы // Нарысы па беларускай дыялекталогіі.— Мінск, 1964.— С. 397.

⁵² Там же.

комплексом достовірних історичних, археологічних та мовних джерел, безсумнівне. Припущуване деякими дослідниками раннє розселення предків кривичів, як і ільменських (новгородських) словенів з наддніпрянського півдня, історично неможливе через несприятливу для цього локалізацію південних східнослов'янських племен, відділених від північних ареалів Східноєвропейської рівнини балтами та фіно-уграми, не дало б наявного членування східнослов'янського етномовного простору. Адже гадані вихідці з Наддніпрянщини не змогли б настільки втратити свої праслов'янські етнічні та мовні особливості, щоб на нових землях набути нової етномовної якості. Крім того, у разі південного походження предків кривичів та ільменських словенів зовсім неможливими були б і відзначавані майже всіма дослідниками ті своєрідні етномовні риси, що еднають їх із західними слов'янами Надвіслянщини та Південної Балтики.

H. P. PIVTORAK

PROBLEMS OF THE ETHNO- AND GLOTTOGENESIS OF THE KRIVICHI AND THE ILMEN SLAVS AS SEEN WITHIN THE FRAMEWORK OF THE EARLY HISTORY OF THE SLAVONIC TRIBES

In the studies of ethno- and glottogenesis of the East Slavs, the traditional opinion still prevails which considers the ethnic base of the East Slavonic area homogeneous. According to this view, the East Slavonic tribes settled in this area, gradually migrating in one direction alone, from the south (i.e. from the Polissia and the Dnieper region) to the north, moving as far as the Novgorod and Pskov regions. The marked resemblance between some local features of both the material and spiritual culture of the Krivichi and the Ilmen Slavs as well as their dialects, on one hand, and those of the Baltic Western Slavs, on the other, are generally assessed as resulting from trade and cultural links. As to the possible participation of the West Slavs in populating the northern part of the present-day European Russia and north-western Byelorussia, it is refuted by most linguists as well as some archaeologists. This theory leaves not quite accounted for the dialectal differentiation of the East Slavonic area, in particular the reasons underlying the emergence of the North Russian dialect and also the partition of the Byelorussian dialectal area into two dialects, the Northeast and the Southwest ones, with the transition dialects' belt extending from the north-east to the south-west. However, results of newest archaeological research furnish a sufficient evidence to consider the West Slavs of the South Baltic region the ancestors of the Krivichi and the Ilmen Slavs. And yet, archaeological data are «speechless», i. e. they cannot be interpreted in linguistic terms, and therefore are regarded as inconclusive by linguists. In his paper the author for the first time employs an integrated approach to ethnogenetic problems of this region, drawing on archaeological, linguistic, historical, anthropological and other sources which complement each other, compensating in this way for their insufficiency. Using results obtained by modern researchers from various branches of humanities, this integrated approach corroborates the old hypothesis that the ancestors of the said tribes were the Western Slavs of the South Baltic region rather than the Dnieper region Slavs.

Key words: area, glottogenesis, dialect features, ethnogenesis, the Western Slavs, integrated approach, the Krivichi, the Ilmen Slavs, the Eastern Slavs.